

İngiliz Konsolos Memuru Henry Hunter Calvert'in Raporuna Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Erzurum (İdarî, İktisadî, Sosyal ve Coğrafî Durum)

Erzurum in the Mid-19th Century According to the Report of British Consular Officer Henry Hunter Calvert (Administrative, Economic, Social and Geographical Situation)

Naim ÜRKMEZ¹

Murat KÜÇÜKÜĞURLU²

¹Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum-TÜRKİYE
e-mail: naimurkmez@erzurum.edu.tr

²Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum-TÜRKİYE,
e-mail: kucukugurlu@erzurum.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 6.6.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 10.8.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Naim ÜRKMEZ
naimurkmez@erzurum.edu.tr

Atf /Cite this article:
Ürkmez, N. & Küçüküğürlü, M. (2024). İngiliz Konsolos Memuru Henry Hunter Calvert'in Raporuna Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Erzurum (İdarî, İktisadî, Sosyal ve Coğrafî Durum). *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 25-41.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Bu çalışmada 1837-1855 yıllarında İngiltere'nin Erzurum Konsolosluğunda çalışan Henry Hunter Calvert tarafından hazırlanmış ve Erzurum'un idarî, iktisadî, sosyal ve coğrafî durumu ile ilgili bilgiler ihtiva eden üç rapor ele alınmıştır. Raporlardan birincisi oldukça ayrıntılı kaleme alınmış olup 30 Nisan 1847 tarihidir. Bu rapor basılı olmayıp İngiliz Arşivi'nde yer almaktadır. İkinci rapor *Malta Penny Magazine*'de Ocak 1841'de yayımlanan rapordur. Üçüncü rapor 17 Ekim 1867'de *Journal of the Scottish Meteorological Society* isimli derginin 115'inci sayfasında yayımlanan raporu olup bu rapor Erzurum'un iklimiyle ilgilidir. Çalışmada bu üç rapordan yola çıkarak Erzurum'un 19. yüzyılın ortalarındaki idarî, iktisadî, sosyal ve coğrafî durumu genel anlamda ortaya konulmuştur. 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi, salgın hastalıklar ve tabii afetler nedeniyle ağır tahribata uğrayan Erzurum'un, raporların hazırlandığı sırada ticarî faaliyetlerin hız kazanmasıyla birlikte toparlanma süreci etüt edilmiştir. Erzurum'un 1840'lı yıllardaki idarî, iktisadî ve sosyal durumu hakkında ipuçlarının bulunduğu bu çalışma ile bölge coğrafyası ile ilgilenenlere konu ile ilgili tarihsel veri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Erzurum, İdarî Yapı, Toplumsal Yapı, İktisadî Yapı, Coğrafya

Abstract

This study focuses on three reports from Henry Hunter Calvert, who worked at the British Consulate in Erzurum between 1837 and 1855. It also contains information on Erzurum's administrative, economic, social, and geographical situation. The first report is quite detailed and dated April 30, 1847. This report is not printed but is kept in the British Archives. The second report was published in the *Malta Penny Magazine* in January 1841. The third report was published on October 17, 1867, on page 115 of the *Journal of the Scottish Meteorological Society* and was about the climate of Erzurum. Based on these three reports, this study presents Erzurum's administrative, economic, social and geographical situation in the mid-19th century. The recovery process of Erzurum, which was severely damaged by the Ottoman-Russian War of 1828-1829, epidemics and natural disasters, is revealed with the acceleration of commercial activities when the reports were prepared. This study, which provides clues about the administrative, economic and social situation of Erzurum in the 1840s, provides historical data for those interested in the geography of the region.

Keywords: Ottoman Empire, Erzurum, Administrative Structure, Social Structure, Economic Structure, Geography

Giriş

Henry Hunter Calvert, 1837'den 1855'e kadar Erzurum konsolosluğunda vazifeli bir memurdur. Erzurum'daki memuriyeti sırasında bir müddet Trabzon konsolos yardımcılığında ve Erzurum konsolos vekaletinde bulundu. 1856 yılında İskenderiye'ye 2. konsolos yardımcısı olarak atandı. 1859 ila 1875 yılları arasında sırasıyla; İskenderiye, Kahire, ikinci defa İskenderiye, Cidde ve üçüncü defa İskenderiye konsolos vekilliği görevlerinde bulundu. 15 Nisan 1875'te İngiltere'nin İskenderiye konsolos yardımcılığına atandı (The Foreign Office, 1876: 69). Calvert; Erzurum, Mısır ve Arabistan'da bitki toplamış ve bu bitkiler ile ilgili yazılar kaleme almıştır (Baytop, 2011: 85-86). Mısır'da yaşanan Arabî Paşa Ayaklanması'ndan dolayı Çanakkale'ye görevlendirilen Calvert, 1882 yılında 66 yaşında Çanakkale'de hayatını kaybetti (Rogers-Bey, 1883: 77-80).

Kaleme aldığı yazılardan coğrafya eğitimi aldığı anlaşılan Calvert, Erzurum'un florası, faunası, topografyası, ticareti, imalatı, tarımı, iklimi hakkında bilgiler ihtiva eden raporlar hazırladı. İngiltere'ye gönderdiği bu raporların bazıları yayımlandı bir kısmı ise arşivde yerini aldı. Bu çalışma, Calvert tarafından hazırlanan ve Erzurum'un idarî, iktisadî, sosyal ve coğrafi durumuna dair bilgiler ihtiva eden üç rapor esas alınarak hazırlanmıştır. Raporlardan birincisi oldukça ayrıntılı kaleme alınmış olup 30 Nisan 1847 tarihlidir. Bu rapor basılı olmayıp İngiliz Arşivi'nde yer almaktadır (FO, 78/703). İkinci rapor *Malta Penny Magazine*'de Ocak 1841'de yayımlanan rapordur (Erzroom, 1841: 9-12). Üçüncü rapor 17 Ekim 1867'de *Journal of the Scottish Meteorological Society* isimli derginin 115'inci sayfasında yayımlanan raporu olup bu rapor Erzurum'un iklimiyle ilgilidir (Calvert, 1867: 115). Çalışmada bu üç rapordan yola çıkarak Erzurum'un 19. yüzyılın ortalarındaki idarî, iktisadî, sosyal ve coğrafi durumu hakkında bilgiler verilecektir. Bu sayede Erzurum'un Tanzimat Dönemi'ndeki idarî, iktisadî ve sosyal durumu hakkında ipuçlarının bulunduğu bu çalışma ile Osmanlı metrolojisi ve bölge coğrafyası ile ilgilenenlere konu ile ilgili tarihsel veri sunulması amaçlanmıştır.

1. İdarî Durum

Erzurum Eyaletinin İdarî Taksimatı

Erzurum eyaleti veya paşalığının, önem açısından, Osmanlı Devleti'ndeki eyaletler arasında ilk sıralarda yer aldığını ifade eden Calvert, hatta Erzurum Paşalığının, Bağdat'tan sonra Türk İmparatorluğu'ndaki en geniş ve önemli paşalık olduğunu belirtmektedir. Calvert'in raporuna göre eyalet, vezir statüsündeki Nizip Savaşı'nın da başkomutanlığını yapmış olan olan Hafız Paşa tarafından idare edilmekteydi. Hafız Paşa, çok aydın ve bilgili bir adamdır. Calvert, Hafız Paşa'nın sağduyulu yönetimi sayesinde Erzurum'un zamanla eski refahına kavuşacağı ve sonunda sultanın imparatorluğunun en önemli eyaletlerinden biri olacağını düşünmektedir. Calvert, muhtemeldir ki valinin İngiliz konsolosluğu ile iyi ilişkilerine istinaden bu şekilde bir yorumda bulunmuştur. Çünkü Ekim 1839'da Şark Seraskerliği sıfatının ilavesiyle Erzurum valiliğine getirilen Hafız Mehmed Paşa, yaklaşık bir yıl sonra valilik vazifesinden istifa etmişti. Bu istifa, Erzurum eyaleti sınırları içerisinde güvenliğin ve asayişin temin edilememesi, yolsuzluk iddiaları ve hakkındaki şikayetlerden dolayı Ocak 1841'de kabul edilmişti (Toraman, 2023: 1456-1457).

Calvert'e göre Erzurum eyaleti yaklaşık 800.000 nüfusa sahiptir. Eyaletin; Erzurum, Çıldır, Kars, Bayezid, Van ve Muş isimli altı sancağı bulunmaktadır. Yaklaşık 1.500 köyü ihtiva eden Erzurum sancağı; Erzurum, Yukarı Pasin, Aşağı Pasin, Kiğı, Kuzucan [Pülümür], Malazgirt, Hınıs, Tercan, Erzincan, Şiran, Kelkit, Bayburt, Tortum ve İspir olmak üzere 14 kazaya ayrılmıştır.

Paşalık Geliri

1847 yılında paşalığın gelirinin 20.000 (100.000 £) kese olacağı tahmin edilmekteydi. Gayrimüslimlerin ödeyeceği miktar birkaç yıl önceki bir sayım ile sabitlendi. O tarihten beri göç, kıtlık ve veba, Hristiyan nüfusunu önemli ölçüde azaltmış olsa da onların ödeyeceği toplam meblağda herhangi bir değişiklik yapılmamıştı.

2. İktisadî Durum

Ticaret

Calvert'e göre 1832 yılında Erzurum eyaletinin yerli tüccarları, İstanbul'a gitmeyi zor ve tehlikeli bir girişim olarak görüyorlardı. Ancak Trabzon ve İstanbul arasında haftada bir defa buharlı gemi seferlerinin başlamasıyla birlikte bu kişiler düzenli olarak, perakende satışını yaptıkları malları almak için İstanbul'a gittiler. Bu nedenle Avrupalı tüccarların malları uzun süredir Erzurum'da talep görmemektedir. Avrupalı tüccarlar, toptan satışla perakende kârı birleştiren yerli tüccarın katı ekonomisiyle rekabet edemediği için artık şehirde görülüyorlardı. Bölge ticareti, seyahat kolaylığının sonucu olarak artık perakende ticaretine dönüşmüş olup neticede ticaretin hacmi çok fazla artmıştır. Calvert'in de ifade ettiği üzere Erzurumlu tacirlerin doğrudan doğruya İstanbul'a giderek ticarî emtiayı temini tercih etmesinin çeşitli sebepleri vardı. Erzurumlu tacirler Avrupa dillerini ve Avrupa ile doğrudan doğruya ticaret yapma usullerini bilmiyorlardı. Ayrıca, İstanbul'daki toptancıların Avrupa firmalarına nazaran daha cezbedici ödeme imkanları sunması önemli etkenlerdi. Bu araçlar tüccarlara kredi de verebilmekteydi (Report of the Years, 1911: 4; Küçükuşurlu, 2018: 196).

İthalat

Calvert'in raporuna göre Erzurum'daki başlıca tüketim maddeleri İngiliz ve İsviçre ürünleri, demir, teneke, çivit, boya kökleri ve mazıydı. Mazı, selvi ağacına benzer kozalaklı bir ağaçtır. Ayrıca meşe gibi bazı ağaçların yapraklarında asalakların oluşturduğu ura da mazı denmekteydi. Mazı değirmenlerinde un haline getirilen bu bitkisel ürün, yeşil renkte bir boya elde etmede ve derileri tabaklamakta kullanılmaktaydı (Tavernier, 2010: 124, 172, 296). Mazı, daha ziyade güneydeki eyaletlerden ve İran'dan getirilir, Erzurum'daki Kırkdeğirmenler güzergâhındaki bulunan mazı değirmenlerinde öğütülürdü. Öğütülen mazı, deri tabaklama ile birlikte yün boyamasında da kullanılıyordu. Erzurum'da, şehrin batısında şimdiki Atatürk Evi'nin hemen önünden akan dereye "Aşağı Mazı Değirmeni" ve "Yukarı Mazı Değirmeni" mevcuttu. Nitekim 1862'de 38 ton mazı Erzurum'dan ihraç edilmiş ve bu ticareten 300.000 kuruş elde edilmişti (Küçükuşurlu ve Ürkmez, 2024: 101).

İhracat

Erzurum eyaletinin ihracatı; kurt, tilki, kunduz, su samuru, sansar ve tavşan kürkü, keçi ve koyun postu, camız, öküz ve inek derisi, Fas derisi, tiftik, koyun yünü, iç yağı, balmumu, tütün, mazı, geven bitkisinden elde edilen bir yapıştırıcı olan kitre, çiriş, pipo, bakır ve kurşundan oluşmaktadır. Çiriş, toz haline getirilip su ile karıştırılarak yapışkan bir macun şekline dönüştürülen temelde ayakkabı imalatçıları tarafından kullanılan nişasta bazlı bir bitki köküdür (Ürkmez ve Küçükuşurlu, 2024: 404). Yukarıdaki maddelerden bazıları, ülkedeki başlıca tüketim maddelerinden olduğu için ihracat maddesi olarak kabul edilemez. Kürklerin bir kısmı ile neredeyse bütün öküz ve manda derisi, Erzurum'a Gürcistan'dan getirilmekteydi.

Tebriz'e Giden Yolların Emniyetsizliği

Trabzon-Erzurum arasındaki yol en üst düzey güvenliğe sahiptir, fakat Erzurum'dan Tebriz'e giden yol, yaz aylarında sınırın yakınında sürülerini otlatan aşiretlerin saldırılarından dolayı güvensizdir. Bu mevsimde kervanlar, karşılıklı koruma rızasında olan çok sayıda katırcının toplanmasına kadar yolculuğu göze alamazlar. Kışın bu bölgedeki aşiretler köylerine çekildiği için yollar nispeten daha güvenlidir.

Emtianın Nakliye Vasıtaları

Develer zaman zaman Tebriz ve Erivan'dan Erzurum'a mal taşımalarına rağmen yükler için genellikle kullanılan nakliye vasıtası katır ya da at sırtıdır. Ama bu deve kervanları, yolların zorlu ve taşlı yapısından dolayı Trabzon'a ilerlemez. Eşekler, sadece çubuk demir ve kömür nakliyesinde kullanılmaktadır. Sığırlar da bazen herhangi bir emniyet kemeri olmaksızın sırtlarına atılmış büyük sırt çantaları içinde tahıl nakliyatı için kullanılmaktadır. Bir deve üzerindeki normal yük yaklaşık olarak 240 okka (680 lbs/yaklaşık 310 kg), at veya katırın yükü 120 okka (340 lbs/yaklaşık 155 kg) ve bir eşeğin yükü ise 60 okka (170 lbs/yaklaşık 77 kg)'dır. Trabzon'dan gelen yükler bazen Bayburt'a kadar atlarla getirilir, buradan sonra öküz arabaları ile taşınır. Bu yöntem daha ucuz olmasına rağmen, çok pratik olmamakla birlikte yavaştır. Emtianın taşıma ücreti, nakledilecek paketlerin çokluğu veya

azlığı, arpa ve yem fiyatlarının yüksekliği ile düşüklüğünden kaynaklanan etkilerle büyük dalgalanmalara maruz kalmaktadır. Ancak Tebriz'den Trabzon'a nakliye işi her zaman, tersine göre daha ucuzdur. İran'a gönderilen emtia oradan alınanlardan çok daha fazladır. Mevcut oran 180 okka (yaklaşık 500 libre/yaklaşık 227 kg) kantar başına, Trabzon'dan Erzurum'a %20 ve Erzurum'dan Tebriz'e %26-%30 oranındadır.

Rapora göre, son iki yıl içerisinde, Türk hükümeti Trabzon'dan başlayıp Erzurum üzerinden İran sınırına uzanan güzergâhta bir transit yolun gerekliliğinin farkına vardı. Aslında Calvert'in raporunu kaleme aldığı tarihten daha önce İngilizler, İran ipeğinin Buşir Limanı yerine Trabzon Limanı'ndan sevk edilmesi halinde nakliye maliyetinin daha az olacağına dair raporlar hazırlamışlardı. Bölgedeki gelişmeleri daha yakından takip etmek isteyen İngilizler 1830'da Trabzon'da diplomatik bir temsilcilik açtılar. Kısa bir süre sonra İranlı yöneticileri ticaret konusunda ikna etmeyi başaran İngilizler; Tebriz, Erzurum, Trabzon güzergahını işler hale getirdiler. Osmanlı Devleti de bu yolun işlerliğini koruması için 1860'lı yıllarda Erzurum-Trabzon yolunu şose şeklinde inşa ederek bunu temin ettiler. Ancak Rusların aynı yıllarda Tiflis-Bakü ve Tiflis-Poti demir yollarını inşaya başlaması bölgedeki ticarî rekabeti Rusların lehine olacak şekilde değiştirdi. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra Batum'un Ruslara bırakılması neticesinde ticarî güzergâh tekrar değişti. Rusların, dışardan gelen mallara vergi ve çeşitli yollarla güçlük çıkarması neticesinde Tebriz-Erzurum-Trabzon transit yolu tekrar işlerlik kazandı. Bu durum 20. yüzyılın başlarına kadar böyle devam etti (Tozlu, 2002: 483-484).

Trabzon'a bir Sahil Yolunun Gerekliliği

Calvert kaleme aldığı raporda Erzurum'u Trabzon'a ve Trabzon'u İstanbul'a bağlayacak bir sahil yolunun gerekliliğinden de bahsetmiştir. O, Bâbiâlinin Türk mühendisleri 1846 yılı yazında bu güzergahta gerekli gözlem ve hesaplamaları yapmak için bölgeye gönderdiğini öğrenmişti. Buna rağmen Trabzon'da bir sahil yolu projesi hayata geçirilememişti. Calvert'e göre yol inşaatı durdurulmuş inşaat terkedilmişti. Eğer Osmanlı Hükümeti, ülkenin başına gelecek ciddi bir kötülüğe engel olmak konusunda kaygı duyuyorsa, yani Rusya Hükümetinin son zamanlarda Gürcistan üzerinden ticarî emtianın gümrüksüz bir şekilde transit geçişine müsaade eden bir emir yayınlamasından dolayı, İran ile yaptığı transit ticareti kaybetmek istemiyorsa, bu konuda bir gecikmeye mahal vermemelidir. Calvert, Rusya'nın bu tasarısını gerçekleştirme durumunda Erzurum'un büyük bir ticarî kayba uğrayacağını düşünüyordu. Böyle bir durumda gümrük gelirleri önemli ölçüde azalacağı için kervan atları ve katırlarına saman, kuru ot ve arpa tedarik eden köylüler de bu değişimden zarar göreceklerdi. Ayrıca bu alanda istihdam edilen çok sayıda katırcı başka yerlerde geçimlerini aramak zorunda kalacaktı. Kısacası İran transit ticaretinin kaybı, doğrudan veya dolaylı herkesi etkileyecekti. Sadece son 17 yıldır var olan bu ticaret, her yıl bir önceki yıla göre istikrarlı bir şekilde artmış, hızlı ve şaşırtıcı bir şekilde büyümüştü.

Erzurum'da Ticaretin Artırılması

Osmanlı Devleti'nde genel olarak ticaretin artışını teyit için daha önceki seneler 1.500 kese (7.500 £) olan ve 1847 yılı itibariyle 2.500 keseye (12.500 £) ulaşan Erzurum Gümrük Dairesinin yıllık geliri delil gösterilebilir.

Erzurum'daki Ticarî İşlemler

Ticaretin çoğu kendi kanunları ile yönetilen bir kurum içerisinde şekillenmektedir.

Erzurum vilayet merkezinde olağan ticarî faaliyetler debbağlık, kök (fas/mercan) boya, kürk için koyun postu hazırlama, saraciye, çizme ve ayakkabı yapımı, pamuk dokuma ve yünlü elbiseler, mavi ve kırmızı boyama basmalar, keçe, araba tekerlekleri, nal ve çivi, demir ve bakır işleridir.

Ayakkabılık deri, kırmızı ve sarı meyveli ağaçlardan elde edilen renklerle kırmızı ve sarıya boyanır. Mazı, en çok deri tabaklamada kullanılır. Basmada kullanılan boyalar esas itibariyle çivit ve kök boyadır. Kırmızı boya, Avrupa'da kullanılabildiği gibi ucuzluğu ve dayanıklılığı nedeniyle tercih edilir. Bitlis'in kırmızı boyalı patiskası bu nedenle çok beğenilmektedir. Nal ve çivi ticareti, sadece Tebriz-Trabzon arasındaki nakliyede kullanılan çok sayıdaki at ve katırdan dolayı değil, aynı zamanda bu eşyanın tüm komşu eyaletlere ve bazen de İran'a ihraç edilmesinden dolayı, çok yoğun bir şekilde devam etmektedir.

Ülkedeki Büyük Hesaplamalarda Kullanılan Usul

Osmanlı Devleti'nde çok az kimse bir milyonun ne olduğunu bilir, gerçekten de Türkçede toplamı ifade etmek için bir kelime yoktur. Büyük hesaplamalar, kuruşla yapılmak yerine kese, yük ve hazine vasıtasıyla hesaplanır. Kese 500 kuruşa; yük 200 kese veya 100.000 kuruşa; hazine 36.000 kese veya 18.000.000 kuruşa eşittir. Yük ve hazine terimleri sadece para toplamlarının hesaplanmasında değil aynı zamanda herhangi büyük bir rakamı zihne getirmek için de kullanılır. Bu yüzden 2.000 kese 1.000.000'u; hazine ise 18.000.000'u temsil eder.

Altın ve Gümüş için Kullanılan Ölçüler

4 "buğday", 1 "çiğit" veya "nohut" a eşittir. Yani yaklaşık 3.125 İngiliz grains'ine (0,2 gram) eşittir.

16 "çiğit" veya 64 "buğday", 1 dirheme eşittir. O da 2,08 (pennyweight/dwt)'e (3,25 gram) eşittir. 1 Pennyweight 24 grain'e (1,56 gram) eşittir.

Uzunluk Ölçüleri

1 "halebi" veya "arşın" 8 "nishan" a eşittir. Bu 27 inçtir [68 cm].

1 "endaze" 8 "nishan" a yani yaklaşık 15/16 "halebi" ye eşittir. Bu 25,25 inçtir [64 cm].

"Halebi" Rumlar tarafından "pikhi", Avrupalılar tarafından "pic" veya "pick" olarak adlandırılır. Endaze, sadece belirli ürünleri ölçmek için kullanılmaktadır.

400 dirhem veya dram 1 okkaya o da 2,85 libreye [1,3 kg] karşılık gelmektedir.

6 okka, 1 batmana bu da yaklaşık 16,75 libreye [7,6 kg] karşılık gelmektedir.

44 okka, 1 kantar bu da yaklaşık 123 libredir [56 kg].

180 okka, 30 batman, bu da 1 büyük kantar ki yaklaşık 504 libredir [228,6 kg].

"Büyük kantar" bazen Avrupalılar tarafından "kintal" olarak isimlendirilmektedir. "Büyük kantar" İstanbul'da ağaç için kullanılan "çeki" gibidir. Sıvılar ağırlıklarına göre satılmaktadırlar.

1 dirhem 50 grain avoirdupois'e eşittir.

Ulaklar

Postaların henüz var olmadığı yollarda, mektupların taşınması için tüccarlar tarafından hâlâ yaya ulaklar kiralamaktadırlar. Bu dayanıklı ve güvenilir ulaklar atların takip edemeyeceği patikaları kullanarak genellikle (yollar dağlık olduğu zaman) atlı bir kurye kadar hızlı bir şekilde teslimatı gerçekleştirirler. İyi bir ulak Erzurum'dan Kars'a veya Muş'a iki günde, Trabzon'a üç günde, Tebriz'e sekiz günde ve Musul'a on günde gider. Fakat posta sisteminin tesisinden bu yana, bu ulakların Trabzon'a mektup taşınmasına izin verilmemektedir. Seyahat edileceği zaman, ulak bir çeşit hızlı yürüyüşü devam ettirir, mektuplarını sırtına attığı bir muşamba çantada bulundurur ve ilerlemesinde herhangi bir tarafından engellenmesini önlemek için, dizine veya posta çantasına acele ettiğinde çınlayan onun mesleğini gösteren birkaç küçük çan bağlar.

Yollar

Yazlık posta yolu, Aşkale ve Kop Dağı'ndan Bayburt vasıtasıyla Trabzon'a geçmektedir (Konu ile ilgili olarak bknz, Tozlu, 2002: 179-199). Calvert bu yolun mesafesinin 22 saat olduğunu iştmiştir. Fakat kışın Kop Dağı geçilmezdir ve postalar posta istasyonu Koşapınar'a transfer edildikten sonra (iki saatlik fazladan bir mesafe), Koşapınar Dağı üzerindeki kervan yolunu takip ederler. Bir sonraki istasyon Bayburt'tur. Haftalık mektup postasının ve İngiliz hükümetinin aylık postacılarının özel kullanımı için orta düzeyde yedek atlar vardır. Paşa'dan yol emri alarak, gezginler farklı postanelerde atlar ile teçhiz edilirler. Kira bedeli, at başına her saati (yaklaşık saatte 3,25 mil) 2,5 kuruş (yaklaşık 6 pence) olarak Türk İmparatorluğu'nda genel bir orandır. Birkaç yıl önce bu ücret sadece bir kuruştur. Hiçbir yere bağlı olmadıkları halde bunların standart bir ücretleri vardır.

Orada eski madeni paranın dolaşımı yasaklanmış olsa da uygun miktarda yeni madeni para tedarik edilemediği için ticarete serbestçe dolaşmaya devam etmektedir.

Erzurum ve Başkent Arasındaki Haftalık Posta

Bir haftalık posta, Erzurum, Trabzon ve İstanbul arasında mektupların ve madeni paranın nakledilmesi için Türk hükümeti tarafından son üç veya dört yıl içinde başlatılmış ve bu imparatorlukta son zamanlarda başlayan posta hizmetinin bir dalı olmuştur.

3. Sosyal Durum

Erzurum Nüfusu

Calvert'e göre Osmanlı Devleti'nde doğru istatistiksel bilginin elde edilmesi imkansızdı. Çünkü hükümet bu konuya karşı kayıtsızdır. Calvert, bu sebeple Erzurum'un nüfusunu doğru bir şekilde ifade edememiştir. Nitekim Erzurum'un nüfusu 1835'te yapılan nüfus sayımına göre 10.767 erkekten oluşmaktaydı. Bu nüfusun %82'si Müslüman, %18'i ise gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Kadın nüfusunun yaklaşık olarak %50 olduğu varsayılırsa Erzurum şehrinin 1835 yılındaki toplam nüfusunun 21.534 olduğu ifade edilebilir (Özger, 2006: 245-246). 1844'te ise 3.430 hane bulunan Erzurum şehrinde bu hanelerin %83'ü Müslüman, %17'si ise gayrimüslimdi. Hane halkının 5 olduğu varsayılması durumunda şehrin toplan nüfusunun 17.150 olarak hesaplanmaktadır (Şahin, 2002: 323). Her ne kadar 1835 ve 1844 yıllarındaki resmî rakamlar böyle olsa da Calvert'e 1847 yılına ait Erzurum nüfusuna dair verdiği bilgi bu rakamlardan oldukça uzaktır. O'na göre Erzurum'un nüfusu tahminen aşağıdaki gibiydi.

Tablo 1. 1847 Yılında Erzurum Şehrinin Nüfusu

Türk		30.000
Gayrimüslim	Ortodoks Ermeni	5.000
	Katolik Ermeni	2.000
	Rum	200
Rus unsurlar (temelde Ermenileri, birkaç Gürcü'yü ve diğerlerini içerir)		1.000
İran		900
Garnizon gücü		6.000
Toplam Nüfus		45.100

Calvert, seyyahlara itibar edilmesi durumunda, Erzurum'un nüfusunun bir zamanlar 100.000 civarında olduğunu ifade etmekteydi. 1828-1829 Rus İşgali sırasında ise şehrin nüfusu 80.000 civarındaydı. Calvert'e göre Erzurum, bu savaş sırasında Ruslardan çok çekmiştir. Çünkü Ruslar bölgedeki Ermenileri göç etmeye zorlamışlardır. Bu tarihlerde yaklaşık 90.000 Ermeni nüfusunun Rus topraklarına göç ettirildiğini ve bunların 7.000'den fazlasının Erzurum'dan olduğunu duymuştu. Arşiv kayıtlarına dayalı bir şekilde yapılan çalışmalarda ise Ruslar Erzurum merkezinden 2.372, Erzurum Ovası'ndaki köylerden 1.139, Pasin, Hınıs, Tercan, Bayburt ve Tortum kazalarından da 1.219 olmak üzere toplam 4.370 Ermeni haneyi göç ettirmişlerdir. Bu hanelerin toplam nüfusu 23.650 civarındadır (Özcan, 2011: 198-199).

Calvert'in Erzurum'da bulunduğu sırada Erzurum'un nüfusu göç ve veba nedeniyle 33.000'e düşmüştü. Buna karşın o, çeşitli durumlardan yola çıkarak nüfusun azalmadığını aksine arttığına iddia etmekteydi. Şehirde 28 han, 13 hamam, 70 civarında cami ve mescit, Rum Katolik'in yanında bir Rum Ortodoks ve bir Ermeni kilisesi bulunmaktaydı. Hanlardan bazıları askerî birlikler tarafından kullanılmaktaydı. Şehirdeki askerî kışlalar sadece bir alay için yeterli gelmekteydi. Bu dönemde Çifte Minareli Medrese cephanelik olarak kullanılmaktaydı. Medresenin minareleri yivli ve uzaktan bakıldığında çok zengin bir görünüme sahip olan mavi sırlı çinilerle bezeliydi. Erzurum Kalesi'nin merkezinde, üzerinde buradan geçen tüm Avrupalı seyyahlardan tamir etmelerini istedikleri bir saatin bulunduğu, büyük bir tuğla kule bulunmaktadır. Ruslar kuledeki saati bir ganimet olarak götürüp Tiflis'in başlıca binalarından birinin üzerine yerleştirmişlerdi.

Evlerin İnşası

Erzurum evleri çoğunlukla volkanik taşlardan inşa edilmiştir. Ekonomik durumu iyi olmayanlar ise evlerinde yapı malzemesi olarak kerpiç kullanılıyordu. Erzurum'daki evlerin çatıları düzdür ve bu çatılar yaklaşık bir ayak derinliğinde toprakla kaplıdır (Konu ile ilgili olarak bakınız, Tozlu ve Küçükuşurlu, 2002: 318-319). Bu inşa usulü evleri soğuktan korur ve uygun şekilde yapılması halinde evi yağmura karşı geçirimsiz bir hale getirmekteydi. Siyah ve kırmızı volkanik taştan inşa edilmiş olan Erzurum evlerinde taşlar birbirine çamurla yapıştırılmıştı. Evlerin nadiren sıvalı olan duvarları, belirli aralıklarla yatay olarak yerleştirilmiş kirişler ile güçlendirilmişti. Calvert'e göre bu evler şehre kasvetli ve monoton bir görünüm verir. Ancak bu kaba dış cephenin altında tavanları bıçak işçiliği ile özenle oyulmuş ve zengin bir şekilde yaldızlanıp boyanmış mekanlar bulunmaktadır. Duvarlar genellikle dört ayaklı hayvan, kuş, meyve ve çiçek tasvirleri ve bazen de İstanbul'un bir tasviri ile süslenmiştir. Calvert'in incelemelerinden önce iyi bir tavan 100 £'e kadar mal olmaktadır. Ancak onun raporunu kaleme aldığı yıllarda sadelik, bu pahalı zevkin yerini almıştı. Bu nedenle zengin bir şekilde tezyin edilmiş yeni bir daireyi görmek pek mümkün değildir. Evlerin itici görüntüsüne rağmen, bu evlerin sahipleri, evlerinin yetkililer tarafından yabancılara pansiyon olarak seçilmesi ve yerli olmayan çalışanlara kiralık konak olarak verilmesine pek sıcak bakmamaktaydı. Düz çatılar evi yazın serin, kışın ise sıcak tutsun diye çeşitli bitkilerle kaplı bırakılırdı. Birçok yerde otların büyümesine izin verilmekteydi ve ilkbaharda yüksek bir yerden bakılması durumunda şehir, tam ortasında keçi ve koyunların otladığı bir çayır görünümündeydi. Kış aylarında evleri mümkün olduğunca sıcak tutmak için pencereler genellikle çok küçük boyutlarda yapılmıştır. Birçok oda sadece yağlı kağıtla kaplı yaklaşık bir ayak karelik küçük mazgallarla aydınlatılmaktadır ve bu durum daireleri çok kasvetli hale getirmektedir.

Şehirde zaman zaman depremler meydana gelmekte olup bunların bazıları şiddetliydi. Buna karşın binalar birbirine çok iyi bağlandığı için İran'dakinin tersine Erzurum'daki yapılar bu şoklara karşı dirençliydi. Şöyle ki İran'da evler güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılırdı. Bu tuğlalar kereste kullanılmadan istif yöntemiyle duvar inşasında kullanılırdı. Bu sebeple Hoy'da yaşanan 1843 depreminde binaların neredeyse tamamı çok kolay bir şekilde yıkılmıştı.

Calvert'e göre bu yıllarda Erzurum sokakları genellikle çok kirli bir durumdaydı ve bu sokakların çok azı döşeliydi. Adım başı karşılaşılan Türk, Gürcü, Çerkez, Ermeni, Kürt, Arap, Rum, İranlı ve Rus gibi zengin ve pitoresk kıyafetlerin çeşitliliğiyle canlanmaktaydı. Şehrin etrafı mezarlıklarla çevriliydi. Türk mezarlıkları, mezar taşlarının dikey konumda ve her zaman kibleye dönük olarak yerleştirilmesiyle Ermenilerden ayrılırken, ikinciler genellikle tek ve büyük bir düz taştan yapılmıştı. Bunların çoğunun yüzeyinde ölen kişinin mesleğinin sembolü yontulmuştu. Yaşamları boyunca sürü güdenlerin mezar taşları genellikle kabaca koç şeklinde oyulmuştur. Duvarcılarında mala, marangozlarında kazma, demircilerinde örs ve çekiç, papazlarında ise haç vardı. Hem Türklerin hem de Ermenilerin cesetleri asla tabutlara konmaz. Köylerdeki Hristiyan ve Müslüman mezarlıklarını genellikle bir yol ile birbirinden ayırır.

Yakıt Ağır Bir Harcama

Yaşam için gerekli olan şeyler ucuzdur, ancak yakıt bu şehirde hem pahalılığından dolayı hem de kışın uzun sürmesinden ağır bir harcama kalemidir. Bu durum Erzurum'u ikamet etmek için pahalı bir yer haline getirir. İki ya da üç günlük yolculuktan daha yakın bir yerde odun bulunmadığından, yakıt çok pahalıdır bu yüzden ısınmada maliyeti daha ucuz ürünler kullanılır. Oduna gücü yetmeyen yoksul kesim, evlerini, kare parçalar şeklinde preslenmiş olan inek gübresi (tezek olarak adlandırılır) ateşiyle ısıtırlar. Bu yakıt, yavaş yanması ve çok daha ucuz olmasına karşın çevreye çok iyi ısı vermektedir. Çam kerestesi evlerin inşası için veya yakacak olarak kullanılmaktadır. Burada inşa faaliyetlerinde başka hiçbir ağaç kullanılmamaktaydı.

Odun Kömürünün Kullanımı

Odun kömürü bu bölgeye yakın yerlerde imal edilirdi. Kömür birkaç zengin aile dışında mutfak kullanımı için fazlaca tüketilmezdi. Kömürün başlıca kullanım alanı demircilerin demir eritmesi ve evlerin ısıtılmasında kullanılan mangaldı.

Ülkedeki Düşük Eğitim Durumu

Calvert'e göre ülkede eğitimin durumu çok düşük bir seviyededir. İyi eğitim almış Müslümanların bildikleri, Kur'an bilgisi ve Kur'an'ın bazı yorumlarından öteye geçmez. Üst sınıfta yer alanların birçoğu yazamaz ve kâğıda yazılması gereken herhangi bir durum olduğunda arzuhalciye müracaat eder. Üst sınıfın çok azı doğru bir mektubun nasıl kaleme alınacağını bilir. Dil bilgisi sadece öğretilmeyen değil aynı zamanda bilinmeyen bir bilimdir. Okulda her şey ezberle öğretilir ve öğrencilerin muhakeme yetenekleri çalıştırılmaz ve geliştirilmez. Öğrenciler okuma-yazmayı öğrendiklerinde onların eğitimlerinin tamamlanmış olması gerekir. Aslında sadece İstanbul'da eğitim görmüş kişiler arasında herhangi bir edebi bilgi birikimiyle karşılaşılır. Erzurum Hristiyanları, belki de okuma ve yazma konusunda nispeten, Türkler kadar cahil değildirler. Ancak bunlar arasında da cehaletin göze çarpan örnekleri vardır. Ermeni ruhban sınıfı üyelerinin bazıları, her gün tekrar etmelerine rağmen eski Ermenicede yazılmış dini kitapları okuyamadıkları gibi anlayamazlar da. Eğitilmiş kişilerde matematik cehaleti de şaşırtıcıdır. Devletin maliyesinde çalışanlarda dahi toplama ve çıkarma işlemi bilinmiyor. Sadece basit çarpma işlemi yapılabildiği için ve çalışanlar uzun toplama işlemlerine başvuruyorlar.

Ermeni Manastırları

Bu şehirde çeşitli manastırlar var (Ermenicede vank olarak isimlendirilmektedir). Bu manastırlar şimdilerde eski önemlerini neredeyse kaybettiler. Bazıları harabe haline gelmişken diğerleri çok az sayıdaki keşiş ve rahipler tarafından işgal edilmiştir. Sadece bir giriş kapısı olan bu binalar genellikle sağlam bir yapıya sahiptir. Bahsi geçen yapılar bu sayede kanun tanımayan aşiretlerin saldırılarına direnebilmektedirler.

Konsolosların Varlığının Gayrimüslimlere Faydaları

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonraki süreçte Karadeniz, kademeli olarak uluslararası ticarete açılmıştır. 1829'dan sonra Trabzon Limanı başta olmak üzere Karadeniz limanları Avrupa ticaret gemilerine serbest hale gelmiştir. Bunun neticesinde Trabzon-Erzurum Tebriz transit yolu önem kazanmış ve Erzurum bu ticaretten önemli fayda sağlamaya başlamıştır. Önemli bir aktarma ve kavşak noktası olan Erzurum, büyük devletlerin dikkatini çekmişti. Bu durum bölgedeki ticarî ve siyasî faaliyetleri yakından takip etmek isteyen büyük devletlerin Erzurum'da diplomatik temsilcilikler açmasıyla sonuçlanmıştır. İlk olarak 1835 yılında Ruslar Erzurum'da bir konsolosluk açmış, Rusları 1836'da İngiltere, 1843'de Fransa, 1848'de İran, 1852'de ise Avusturya takip etmiştir (Küçükkuşurlu, 2024: 343-344). Calvert'in raporlarını kaleme aldığı sırada Erzurum'da 3 konsolosluk bulunmaktaydı. Ona göre Erzurum'daki İngiliz, Fransız ve Rus konsoloslukları; ülkenin modernleşmesine, valilerin durumunu sağlıklı bir şekilde kontrole ve himaye ettiği gayrimüslimlerin daha iyi bir seviyeye gelmesine yönelik çok şey yaptı. Sadece on beş yıl öncesine kadar, bir Avrupalı burada nadiren görülürdü ve bu kişiler şehirde hakaret ve sıkıntıya maruz kalırdı. Şimdi Erzurum'daki ahali Avrupalıların ve Avrupa yeniliklerin görünmesine tamamen alıştılar. Bu yeniliklerin çoğu onların görünüşünü daha iyi hale getirdi. Bu yeniliklerin çoğu, önemsiz olsalar da önyargıların uygarlık karşısında nasıl yok olduğunu gösterme eğilimindedir.

4. Coğrafi Durum

Haritanın Yapımı

Calvert, hazırladığı raporu daha iyi izah edilebilmek için bir harita hazırlamıştır. Bu harita, Çoruh ile Karasu'nun (Batı Fırat) başlıca kaynaklarını göstermektedir. Calvert, bu haritayı hazırlarken kısmen, coğrafi araştırmalarıyla tanınan iki arkadaşının bilgisinden yararlanmış, ayrıca kendi gözlemlerinden de istifade etmiştir. Çizimin temeli, ağırlıklı olarak prizmatik pusula araçları vasıtasıyla yapılan üçgenleştirmeye ve cep sextantı verilerine dayanmaktadır. Haritanın birkaç parçası ise bir cep pusulası ve saati kullanılarak hazırlanmıştır. Ancak harita matematiksel olarak doğru olmasa da en azından halihazırda yayınlanmış olan haritalara atıfta bulunmaksızın derlenerek tamamlandığından hiçbir değere sahip olmayanlarla kıyaslandığında bir değere haizdir. Calvert, bu notları hazırlarken, seyyahlar tarafından yapılan tanımları tekrarlamaktan kaçınmıştır. Kendisini sadece uzun bir ikamet dikkatli gözlemleri vasıtasıyla öğrenilebilecek ayrıntılarla sınırlamıştır.

Palandöken Zirvesinden Görünüm

Erzurum'un yakın bölgelerinde en göze çarpan dağlar Palandöken, Dumlu, Akbaba, Koşapınar ve Kop olarak isimlendirilen dağlardır. Calvert bazı arkadaşları ile birlikte Ağrı Dağı'nı ve Gürcistan'daki Alagez Dağı'nı görmek amacıyla birkaç kez Palandöken'in zirvesine tırmanmıştır. Çünkü çevreden, buraların Palandöken'in zirvesinden havanın açık olduğu günlerde görülebildiğini işitmiştir. Ancak zirveye çıkan Calvert ve arkadaşları burada hayal kırıklığına uğramışlardır. Buna karşın görkemli ve geniş manzara, çektikleri sıkıntıları ve yorgunluklarını unutmalarına neden olmuştu. Nitekim Palandöken'in zirvesinden Hınıs yakınındaki Bingöl ve Van Gölü yakınlarındaki Süphan ve Nemrut Dağlarını açıkça görebilmişlerdir. Bu dağlar birbirini takip eden aralıklarla, puslu mesafeden kayboluncaya kadar uzanmaktaydı. Calvert ve arkadaşları zirvede su kaynatmış ve bu sayede rakımın, Karadeniz seviyesinden yaklaşık 1.860 metre (6,100 feet) yüksekte olduğu tahmin etmişlerdir. Ayrıca burada elde ettikleri verilerden Erzurum şehrinin rakımının 915 metrenin (3.000 feet) üstünde olduğunu tespit etmişlerdi.

Tortum Vadisi

Tortum Vadisi gezginler tarafından resmedilmeye değer en güzel yer olarak ifade edilmiştir. Calvert'e göre buranın vahşi doğa manzarası düşkünlere tarafından ziyaret edilmeyi kesinlikle hak etmektedir. Bu vadi, Erzurum Ovası seviyesinin oldukça altındadır ve vadinin derinliği, darlığı ve sınır dağların bereketsizliğine karşın verimliliği dikkat çekicidir. Bazı yerlerde köpüren nehirleri bir geçişe izin vermeyecek derecede uçurumlarla çevrilmiştir. Geniş olan diğer yerlerde, meyve bahçeleri ve çayır vardır. Başlıca cazibe merkezlerinden biri nehirlerindeki muhteşem alabalık avcılığıdır.

Tortum Gölü

Calvert raporunda Tortum Gölü ve civarı hakkında da bazı bilgiler vermektedir. Raporunu kaleme aldığı sırada Tortum Gölü'nün berrak ve çok derin olduğunu müşahede etmiştir. Ona göre burası çökelti kayaları ve uçurumlarla çevrilidir. Her iki yöne de sadece bir noktadan erişilebilmektedir. Birkaç köhne bot, bölgedeki komşu köylerin arasında feribot seferi yapmaktadır. Çevredeki bütün kırsal kesim, sağlıksızlığın sebebi olan kuru ve ormanlarla kaplı. Bu civarı ziyaret ettiğini bildiğim hemen hemen her Avrupalı dönüşünde şiddetli bir şekilde ateşli bir rahatsızlık geçirdi. Gölün ötesinde, nehir, yaklaşık 30 metre (100 feet) yüksekliğiyle 45 metre (150 feet) genişliğinde olduğu tahmin edilen güzel bir şelale şeklini alır. Bu göl, nehrin asıl yatağını değiştiren, vadinin dibini tıkayan parçalar ve yukarıdaki dağlardan kopan devasa bazı kaya kütlelerinin çökmesiyle meydana gelmiştir.

Ilıca/Kaplıca

Erzurum'a 9 mil (14,5 km) uzaklıkta Ilıca adı verilen birkaç sıcak mineral kaynağı çıkmaktadır. Yerliler sıcak mevsimde buraları ziyaret etmektedir. Bu kaynak sularının romatizma ve deri rahatsızlıklarına iyi geldiği düşünülmektedir. Burada etrafı duvarlarla çevrili ancak üstü açık iki hamam vardır. Büyük olanı erkeklerle, diğeri ise kadınlara tahsis edilmiştir. Sular demirli olup, yüzeye çıktığı yerde 100° Fahrenheit (37,8 C°) sıcaklığındadır. Doğuya doğru uzanan bir dizi tepe, Erzurum Ovası'nı Pasin Ovası'ndan ayırır; bu ovada, 18 mil (29 km) uzakta, bazı kimselerin, eskilerin Theodosiopolis'i olduğunu düşündüğü küçük Hasan Kale kasabası vardır. Cenevizliler tarafından inşa edildiği anlaşılan büyük ve kısmen yıkık bir kale, ovaya doğru çıkıntı yapan sarp bir kayanın zirvesinde yer alır ve eteğindeki kasabaya hakimdir. Aras Nehri'nin bir kolu kayanın dibinden akar, bu su ilkbaharda çok derin ve hızlıdır. Sağ kıyısında ve nehrin kenarına yakın bir yerde, en sıcak 105° Fahrenheit (40,5 C°) sıcaklıkta olan bazı sıcak su kaynakları bulunmaktadır. Buradaki kaplıca, Ilıca'dakinden farklı olarak geniş ve üstü örtülüdür. Burada çeşitli sıcaklıklarda çok sayıda bitümlü kaynak fışkırmaktadır. Bitüm toplanır ve deri su çuvallarını geçirimsiz hale getirmek için kullanılır.

Balıklı Göl

Erzurum'un birkaç mil (Erzurum'a uzaklığı 18 km) güneyinde Balıklı adında küçük bir köy bulunmaktadır ve adını, içinde bazı kutsal balıkların yerliler tarafından dinî bir özenle korunduğu küçük bir göletten almaktadır; batıl inançlarını ve hürmetlerini o kadar ileri götürürler ki, balıkları her gün düzenli olarak ekmekle beslerler ve

herhangi biri ölü bulunduğunda, onları bu amaç için özenle bir yere gömerler. Kasabadan çok uzak olmayan bir yerde, ovanın kuzey ucuna doğru açılan, alçak çorak tepelerle sınırlanmış dar bir kayalık vadinin girişinde yer alan Kızıl Vank (Kızıl Manastır) adında bir Ermeni manastırı vardır. Bu manastır çok kasvetli bir görünüme sahiptir ve dinî bir kurumdan çok alçak bir kaleyi andırır. Bununla birlikte, manastırın çevresi yaz aylarında Ermeniler tarafından sıkça ziyaret edilmekte ve zaman zaman vadide, berrak, şelaleli ve yemyeşil kıyılarda piknik yapmaktadırlar.

Bununla birlikte, manastırın çevresi yaz aylarında, manastırın hemen altında dar bir kayalık yataktan akan ve yirmi ya da otuz fit yüksekliğinde ve yaklaşık yirmi genişliğinde pitoresk bir şelale oluşturan berrak, sığ bir dağ deresinin yemyeşil kıyılarında zaman zaman vadide piknik yapan Ermeniler tarafından sıkça ziyaret edilmektedir.

Havanın Saflığı/Temizliği ve Yoğunluğun Azalması

Atmosferin saflığı ve yoğunluğun azalması, bölgede yaşayan insanların sağlam bünyelerinden ve çocukların yüzlerindeki sağlıklı kırmızılıkta gözlemlenebilir. Ancak bu iklim bazı yabancılar için olumsuzdur, şiddetli baş ağrılarına neden olur. Burada iklime atfedilecek birkaç hastalık var.

Kış Ayının Meteorolojik Özellikleri

Ocak: Yılın en soğuk zamanında ilk iki haftada bazen birkaç gün termometre kimi zaman -18 C°'nin altına ve geceleri de sıklıkla -15 ila -20 C°'ye düşmektedir. 1847 yılında termometre üç hafta boyunca sürekli olarak geceleri -18 veya -20'ye düştü. Bu ayda rüzgârın yokluğu soğuşun katlanılmaz olmasını engellemesi açısından kayda değerdir. Bu ayda kar yağışı yoğun ve sık değildir ve meydana geldiğinde toz halindedir.

Şubat: İlk iki hafta çok soğuktur. Ayın ikinci yarısında karın yağışı ve güçlü güney rüzgarlarının etkisiyle birlikte gün boyunca büyük erimeler meydana gelir.

Mart: Hava sıcaklığı çok değişkendir. Termometre bazen on iki saat içinde 40 ile 45 derece arasında değişir. Bu durum güneşin artan gücüyle açıklanabilir. Açık gecelerde şiddetli donlarla karşılaşılır. Yoğun bir kar yağışı sonrasında ekinoksa doğru Türkler tarafından "koca karı soğuğu" İranlılar tarafından "Berdul-acuz" olarak isimlendirilen (her ikisi de "yaşlı kadının soğuk havasını" ifade eder), dondurucu havaların meşhur geri dönüşü meydana gelir. Bu kışın son kuvveti olarak kabul edilir, ardından hava yumuşar.

Nisan: Ayın ortalarında burada büyük erimeler gerçekleşir ve bir hafta veya on gün zarfında kar genellikle ortadan kaybolur. Buharlaşma çok büyük olduğu zaman, ağır sis, ıslak yerlerden yükselir fakat sis yaygın değildir ve bu coğrafi hadise nadiren bir günden fazla sürer.

Mayıs: Hava genellikle iyi olmakla beraber nadiren sağanak yağmur yağar, bazen bir ya da iki kez kar yağar. Buzlanmalar ayın 20'ine kadar açık gecelerde devam eder.

Haziran: Günlük atmosferik değişimlerin düzenliliği dikkat çekicidir. Güneşin doğuşunda gök yüzü mükemmel bir şekilde parlar. Sabah saat 10'a doğru bulutlar hızlı bir şekilde toplanmaya başlar, öğlen ya da 1'de gökkubbe kara fırtına bulutları ile tamamen kapanır. Saat 2 civarında bazen gök gürültüsü olmaksızın bazen de birkaç saat boyunca sürekli olarak patlama olmaksızın gök gürültüsü duyulur. Bir saat sonra, yarım saat ya da 15 dakika kadar süren yoğun bir şekilde yağmur ya da dolu başlar. Gün batımına doğru bulutların yavaş yavaş ortadan kalkmasından sonra, akşam 9 veya 10 sularında gökyüzü açıklığını yeniden kazanır.

Temmuz: İlk hafta veya on gün haziran ayının özellikleriyle aynıdır. Yavaş yavaş hava iyileşir ve bazen yağmur bir ay yağmaz. Bununla birlikte, bazen ağır dolu fırtınaları meydana gelir, bazen dolu taneleri 28 gramlık bir (bir ons) mermiden daha büyüktür.

Ağustos: Hava temmuz ayında olduğu gibi genellikle güzel ve bunaltıcıdır. Bu ayda bir veya iki gök gürültüsü ve koçbaşı fırtınası olur.

Eylül: Ayın ortasına ve sonuna doğru, ekinoksun yaklaştığı vakitlerde, sıcaktan serin havaya ilk geçiş tecrübe edilir, fakat bu değişim bazen daha erken gerçekleşir. Ekinoks rüzgarlarına genellikle yağmur ve kar fırtınaları

eşlik eder.

Ekim: Ekim ayı genellikle iyi bir aydır. Ekim ayında hava sıcak, ılıman ve keyiflidir. Don olayları ayın ortalarında başlar.

Kasım: Ara sıra kar yağışı olur, bazı günler sis olayları yaşanır. Fakat bütün olarak güzel olan havaya ayaz hakimdir.

Aralık: Aralık ayının sonuna doğru şiddetli kış mevsimi başlar, her yıl gezginlerin hayatını yitirmesine neden olan tehlikeli kar yağınları rüzgârın şiddetiyle meydana gelir.

Barometrenin Küçük Ölçüm Sahası

Calvert ölçüm yaptığı sırada barometrenin yıllık dalgalanmalarına ilişkin yasaları bilmediğini ifade etmektedir. Bu yüzden Erzurum'da şehrin ölçüm sahasıyla ilgili herhangi bir sonuç çıkaramamıştır. Ancak nisandan ekim ayına düzenli artışı ve diğer altı ay boyunca düşüşü tespit etmiştir. Ölçümlerine göre düzenlilik ekinoks zamanlarında belirgin bir şekilde artışla kesintiye uğramıştır. Ekimden mayısa kadarki gözlemler günde üç kez çok dikkatli bir şekilde tutulmuştur.

Tablo 1. Erzurum Şehrinin 1847 Yılına Ait Basınç ve Sıcaklık Verileri

Ay ve Yıl		Barometre			Dış Isı (Fahrenhayt)			
		Ortalama	Azami		Saat	Ortalama	Azami	
Ocak	1838	23°974	24°182	23°766	8 a.m.	17°81	+34°	-21°
Şubat	1838	23°898	24°172	23°550	8 a.m.	23°37	+42°	-11°
Mart	1838	23°953	24°158	23°730	8 a.m.	34°06	+48°	+15°
Nisan	1838	23°869	24°116	23°600	8 a.m.	47°23	+64°	+30°
Mayıs	1838	23°954	24°076	23°726	8 a.m.	54°30	+68°	+41°
Haziran	1836	24°004	24°155	23°900	9 a.m.	65°83	+80°	+43°
Temmuz	1836	24°037	24°146	23°940	9 a.m.	69°56	+88°	+56°
Ağustos	1836	24°049	24°160	23°950	9 a.m.	69°12	+86°	+62°
Eylül	1836	24°126	24°298	23.992	9 a.m.	55°37	+76°	+38°
Ekim	1837	24°052	24°222	23°810	8 a.m.	45°52	+62°	+26°
Kasım	1837	24°027	24°214	23°756	8 a.m.	35°32	+53°	+24°
Aralık	1837	23°978	24°230	23°600	8 a.m.	22°97	+39°	-7°
		Barometrenin ortalama yüksekliği 23°993			Termometrenin ortalama tepe değeri 45°04			

Ekimden mayısa kadar olan gözlemler (berometrik), günde üç kez çok dikkatli bir şekilde tutuldu. Kalan dört aya ait olanlar daha azdı ve başka bir kişi tarafından, başka bir yılda ve farklı bir barometre ile yapıldı (Calvert, 1869: 115).

Elektrik Olayları

Erzurum'un iklimi, fevkalade kuruluşundan dolayı dikkat çekicidir. Bu kuruluş, çok gelişmiş bir şekilde sık sık elektrik olaylarının meydana gelmesine neden olmaktadır. Saçlar tarandığında kıvılcımlar çıkar, yün çorap çekip çıkarıldığında çatırdar. Kediler yattıklarında bazen eli karıncalandırarak derecede elektrik üretirler. Bu büyük kuruluş, yaz aylarında havanın saflığına engel olur, toz en ufak bir esintide toz kalkmaktadır. Bu yüksek bölgenin bir diğer özelliği geceleri dolu ve gök gürültülü fırtınaların çok nadir görülmesidir. Calvert, iklimle ilgili daha iyi bir fikir verebilmek, her ayın genel özelliklerini gösteren aşağıdaki gözlemleri hazırlamıştır. Barometrenin en geniş aralığının yalnızca bir inçin dörtte üçü olduğu ve ortalama yüksekliğinin neredeyse 24.000 olduğu gözlemlenecektir.

Yeraltı Su Yolları

Şehir su ihtiyacını, Palandöken Dağı'nın eteklerinde yer alan bol miktardaki kaynak sularından karşılamaktadır. Bu sular yer altı boyunca uzanan tahta borular ile şehrin her yerinde bulunan çok sayıdaki çeşmeye dağıtılır. Su; berrak, serin ve içilebilir durumda, ancak yabancılara müshil etkisi yapmaktaysa da bu durum bir veya iki gün sürer.

Karadeniz'in Ötesindeki Erzurum'un Yüksekliği

Trabzon ve Erzurum'da eş zamanlı olarak yapılan çeşitli barometrik gözlemler, Erzurum şehrinin, Karadeniz'in seviyesinden 1.860 ila 1.890 metre arasında bir yüksekliğe sahip olduğunu gösterdi. Bu kayda değer yükseklik ve Erzurum'un yer aldığı enlem, bir yandan kış mevsimindeki şiddetli soğuğu diğer yandan da yaz mevsimindeki güneşin gücünü açıklamaktadır. Eylül ayının başında ovayı bir ayak derinliğine kadar karın kapladığı ve aynı şekilde haziran ayının ortasında karın toprağa düştüğü bilinmektedir. Ancak bunlar olağanüstü olaylardır ve kış genellikle kasım ayının ortasına kadar başlamaz ve nisan ayına kadar sürer. Ocak ayı en soğuk aydır, termometre bazen sıfır Fahrenheit'in 20° ila 25° altına kadar düşer.

Termometre, yıllık ortalama 38 ila 40°C (100 ila 105 fahrenheit) aralığında değişmektedir. Hava sıcaklığı, ocak ayında -26 veya -29°C'ye düşmekte ve temmuz ve ağustos aylarında +29°C'ye yükselmektedir. Geceler yıl boyunca serin veya soğuktur ve yaz mevsiminin sıcak günlerinde, güneşin bunaltıcı olduğu zaman, hava sıcaklığı gölgede daima serindir.

Kuş Türleri

Kesin olarak tespit edilebildiği kadarıyla, Erzurum'un çevresi, birçoğu doğa bilimciler tarafından ancak son zamanlarda bilinen yaklaşık 200 kuş türüne sahiptir. Çok sayıdaki yırtıcı kuşlar arasında, ulaşılmaz kayalıklarda yaşayan ve kayaların çok sivri tepelerinde çok sayıda grup halinde görülen muazzam akbabalar vardır. Karasu'nun bataklıkları yaban kuşlarıyla doludur ve av hayvanları arasında büyük ve küçük toy kuşları, gri ve kırmızı bacaklı keklikler, kum keklikleri, bildircinler, gri kazlar, ördek ve çulluklar vardır.

Erzurum ve civarında rastlanılan 200 kuş türü aşağıdaki oranlarda sınıflandırılabilir:

Tablo 3: Erzurum ve Civarında 1847 Yılında Tespit Edilen Kuş Türleri

Insessores (tüneyen kuşlar)	Dentirostres (öz ötücüler alt takımı)	35
	Tissirostres	4
	Conirostres (konik gagalı tüneyen kuşlar)	40
	Tenuirostres (ince gagalı ötücü kuşlar)	3

	Seansores (guguk kuşları)	3
	Raptores (yırtıcı kuşlar)	25
	Rasores (tavuksular ve güvencinsiler)	10
	Gralla (uzun bacaklı kuşlar)	45
	Palmipedes (perde ayaklılar)	35
		200 tür

Bunlar arasında en nadir olarak görülenler *alauda penicillata* veya kulaklı toygar, son *tringilla sanguinea* veya pembe kanatlı ispinozdur. Bu kuşlar bilimsel olarak henüz yeni yeni tanınmaktadır. Her ikisi de yuvalarını dağların zirvesine inşa ederler. İspinoz sonbaharda göç eder, fakat toygar kış boyunca Erzurum civarında kalır. Şiddetli kışlarda yollara dadanırlar ve kar ortadan kalkar kalkmaz dağlarına geri dönerler. Calvert, Erzurum eyaletinde bulunan balıklara, böceklerle, kabuklulara ve sürüngenlere dair söyleyecek çok şey olmadığını ifade etmekteydi. Çünkü doğa tarihinin bu dallarına vukufiyeti yoktu. Ancak, bölgeden geçen birkaç zeki doğa bilimci uzmana göre Erzurum'da çok tür yoktur.

Tespit edilebildiği kadarıyla günümüzde Türkiye'de toplam 504 kuş türü bulunmaktadır. 2008 ila 2016 yılları arasında Erzurum bataklıklarında bulunan kuş türleri üzerine yapılan bir gözlemde bahsi geçen havzada 239 kuş türü gözlemlenmiştir ki bu Türkiye'deki kuş türlerinin %42,7'sine karşılık gelmektedir. Bu oran, Erzurum bataklıklarının ve sulak havzasının kuş türleri açısından ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. (Sari vd, 2018: 631, 636).

Yabanî Hayvanlar

Erzurum'da doğa bilimcilerin oldukça ilgisini çeken birkaç hayvan bulunmaktadır. Bu ülkeye özgü dört ayaklılar arasında Erzurum civarındaki dağlarda yaşayan ve soğuk mevsimlerde İran'a çekildiği söylenen "ovis gmelii" isimli bir yaban koyunu türü vardır. Bu hayvanın başı sıradan bir koyununkine benzese de hemen hemen her açıdan ondan farklıdır. Çok daha büyük olan gövdesi daha çok bir geyik görünümündedir. Tüyleri açık kahverengi ve kısadır, kuyruğu ise çok küçüktür. Bu yaban koyunu, daha kuzu iken yaz aylarında Erzurum dağlarında sık görülürler. Kışın yaklaşması üzerine, İran'ın güneyine göç ettikleri söylenir. Bu hayvanlar avcılar tarafından genellikle yaz aylarında avlanır. Bu yaban koyunları avcılar tarafından genellikle tüfikle vurularak avlanır. Bazen de koyunların izini sürmek ve avcı gelip onu öldürene kadar bacaklarından birine yapışmak için eğitilmiş olan tazılar aracılığıyla avlarlar. Bu ülkeye özgü bir diğer hayvan kulaksız dağ sincabıdır (*citillus xanthoprymna*). Kulaksız dağ sincabı (*earless marmot*) mezarlıklarda ve çimenlik yerler civarında geniş koloniler halinde yaşarlar. Derisi kürk olarak değerlidir. Bunların dışında ovada ve komşu dağlarda; ayı, vaşak, kurt, çakal, tilki, geyik, yaban domuzu, yabani tavşan, su samuru, dağ sıçanı ve köstebek sıkça görülür. Ayrıca, yerlilerin kış için eldiven, çorap ve diğer sıcak tutan eşyalar yaptıkları bir tür yün olan tiftik elde ettikleri bir keçi de vardır.

En Yaygın Hastalıklar

Bunlar arasında en yaygın olanlar; damla, çiçek ve tifüstür. Yanı sıra çiğ sebze ve meyvelerin temizliğine dikkat etmemekten kaynaklanan; dizanteri, ishal ve ateşli sıtma da mevcuttur. Bu hastalıkların çoğu ilk görüldüklerinde uygun tıbbî tedavi vasıtasıyla önlenir. Fakat bölge insanı, tedaviye garip bir biçimde ilgisizdir. Sağlıkçılar, hastalığın son evresine kadar nadiren çağrılır.

Veba Ziyaretleri

Calvert yaptığı incelemeler sırasında vebanın zaman zaman bu Osmanlı topraklarını ziyaret ettiğini gözlemlemiştir. Veba, 1829'da ve yeniden 1841-42 yıllarında şiddetlenmiştir. Son görüldüğünde, Erzurum merkezinde 7.000 ila 8.000 arasında kişinin ölümüne neden olmuştur. Erzurum'da görülen veba, Calvert'in inlemelerini yaptığı tarihlerde doğunun diğer bölgelerindeki kadar bulaşıcı bir karaktere sahip değildi. Ona göre insanların temizlik alışkanlığının zayıflığı ve mevcut önlemler düşünüldüğünde hastalığın büyük bir yıkım yapmaması şaşırtıcıydı. Aslında 1841-42 yıllarında Erzurum'da görülen veba, Muş tarafından sirayet etmişti. Erzurum'da yaşayan insanların hastalığa karşı alınan tedbirlere riayet etmemesi ve Erzurum karantina görevlilerinin gerekli tedbirleri almayışi hastalığın yayılımını artırmıştı. Bu sebeple Ağustos 1841'de günde ortalama 25 kişi, Eylül ayında ise 200 kişi hayatını kaybetmişti. Hastalıktan korunmak isteyen şehir ahalisinin bir kısmı şehri terk etmişti. Alınan etkili tedbirler neticesinde veba Erzurum'da uzun bir müddet görülmedi (Aktaş, 2015: 40-41).

Vücut lekelerinin, genellikle her 12 veya 14 yılda bir burada düzenli olarak görüldüğüne inanılır. Koleranın Erzurum'a ulaştığı/eriştiği bilinmemektedir.

Sonuç

İngiltere'nin Erzurum konsolosluğunda görev yapan Henry Hunter Calvert'in raporlarını kaleme aldığı sırada Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu (1839) çoktan ilan edilmişti. Dolayısıyla bu raporlar Tanzimat reformlarının peyderpey uygulamaya konulduğu bir dönemde kaleme alınmıştır. Erzurum eyaleti yapılan reformlar öncesinde büyük badireler atlatmış bir durumdaydı. Özellikle 1828-1829 Osmanlı Rus Harbi'nin Erzurum'da bıraktığı tahribat yeni yeni telafi edilmekteydi. Ayrıca salgın hastalıklar ve tabii afetler tahribatın boyutunu daha da ağırlaştırmıştır. Erzurum eyaleti, nüfusunun büyük bir kısmını savaş sırasında kaybetmişti. Bu hâl üretimi ve ticareti derinden etkilemiş ayrıca devlet savaşın ağır yükünü vergi olarak ahaliye yüklemişti. Bu olumsuz duruma karşın Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması ve Trabzon'un uluslararası bir liman hüviyetine bürünmesi Trabzon-Tebriz ticaretinin canlanmasına neden olmuştur. Hiç şüphesiz bu ticaretten en çok faydalanan şehirlerden biri bu yol üzerinde önemli bir aktarım ve kavşak noktası olan Erzurum olmuştur. Ticaretin canlanması ile birlikte şehir nüfusunda kademeli bir artış yaşanmıştır. Erzurum'un Rusya ve İran'a yakın oluşu bölgedeki ticarî ve siyasî faaliyetleri yakından takip etmek isteyen yabancı devletlerin bölge ile yakından ilgilenmesi ile sonuçlanmıştır. Nitekim ilk olarak Rusya 1835 yılında Erzurum'da bir konsolosluk ihdas etti. Onu 1836'da İngiltere, 1843'de Fransa, 1848'de İran, 1852'de Avusturya konsoloslukları takip etti. Diplomatik temsilcilikler Erzurum'un sosyal, siyasî ve ekonomik hayatında değişim ve dönüşüme neden oldu. Erzurum şehri ticaretten önemli ölçüde gelir elde etmesine karşın, yabancı temsilciliklerin gayrimüslimleri himaye etmeye başlaması şehirde başka sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Raporların kaleme alındığı dönemde Erzurum'da modern manada eğitim veren okul bulunmamaktaydı. Eğitimin tabana yayılması için bir müddet zamana ihtiyaç vardı.

Erzurum vilayetinin tamamı düşünüldüğünde vilayetin coğrafi olarak ortalama yükseltisi oldukça fazlaydı. Özellikle Erzurum şehrinin kurulu bulunduğu plato, zengin sulak alanları ve bu yükselti sayesinde yazları 200'den fazla kuş türüne ve çeşitli memelilere ev sahipliği yapmaktaydı. Göçmen kuşlar için yuvalama imkânı sağlayan bu yükselti, Erzurum'da yaşayan insanlar için ağır bir külfete sebebiyet vermekteydi. Şöyle ki yükseltiden dolayı sert geçen kış mevsiminde ahali ısınma ihtiyacını karşılamak için yakıt temininde büyük güçlük yaşamaktaydı. Erzurum ve çevresinde yeteri derecede orman bulunmayışından dolayı odun uzak mesafelerden getirilmekte bu da maliyeti artırmaktaydı. Ahali bu sebeple büyük ve küçük baş hayvanların gübrelerini tezek haline getirerek ısınmada kullanmaktaydı. Odun kömürü ancak zengin aileler tarafından kullanılabilmekteydi. Odun kömürüne daha ziyade demirciler ihtiyaç duymaktaydı. İngilizler konsolos görevlileri aracılığıyla Erzurum'un iklimi ve coğrafi durumu hakkında da detaylı incelemelerde bulunmuşlardır. Bölgedeki ısı değişimleri ve basınç hakkında hassas gözlemler yapan görevliler tuttıkları kayıtlar sayesinde ileride Erzurum'da hangi üretim ve ticarî faaliyetlerinin yapılabileceği hakkında bilgi sahibi olmuşlardır.

Kaynaklar

- Aktaş, E. (2015). Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914). [Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Erzurum.
- Baytop, A. (2011). "Anadolu'dan Bitki Örnekleri Toplamış Olan Arkeolog, Antropolog ve Diplomatlar". Osmanlı Bilim Araştırmaları, 13(1), 85-86.
- Calvert, H. H. (1847). "Notes on the Topography, Trade and Manufactures, Agriculture, Climate, and Natural History of the Pashalik of Erzeroum", FO, 78/703, 147-183.
- Calvert, H. H. (1869). "Observations Respecting the Climate of Erzeroum". Journal of the Scottish Meteorological Society, Vol. II, 17th October 1867, London, 115
- "Erzroom". (1841). Malta Penny Magazine, 71, 9-12.
- Küçükkuşurlu, M. (2018). Erzurum Çarşı Pazar, Eski Erzurum Çarşıları ve Üretim Mekanları. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Küçükkuşurlu, M. (2024). "Sardinya-İtalya Erzurum Konsolosluğu ve Ermeni Meselesindeki Rolü". Belleten, 88(311), 341-373.
- Küçükkuşurlu, M., Ürkmez, N. (2024). "Erzurum'un Sosyal ve Ekonomik Tarihinde Kırkdeğirmenler". Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 36, 91-122.
- Özcan, B. (2011). "1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri". Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 46, 195-204.
- Özger, Y. (2006). "Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı (1251/1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterine Göre)". Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 29, 239-266.
- Report for the Years 1910 on the Trade of the Vilayet of Erzeroum, Diplomatic and Consular Reports. (1911), London.
- Rogers-Bey, E. T. (1883). "Henry Hunter Calvert". Bulletin de L'institut Egyptien, Deuxieme Serie No: 3, 1882, Caire, 77-80.
- Sari, A. Arpacık, A, Başkaya, Ş. (2018). "Bird Species of Erzurum Marshes in Northeastern Anatolia, Turkey". Pakistan Journal of. Zoology, 50(2), 629-637.
- Şahin, İ. (2002). "XIX Yüzyıl Ortasında Erzurum'un Nüfus ve İskân Durumu". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 37, 321-327.
- Tavernier, J. B. (2010). Tavernier Seyahatnamesi. Çev: Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- The Foreign Office List Forming a Complete British Diplomatic And Consular Handbook. (1876). London.
- Toraman, Ö. (2023). "Osmanlı Taşra Yöneticilerinin Reformlarına Yaklaşımına Dair Bir Mukayese: Erzurum Eyaleti Valilerinin Tutumları ve Mehmet Kâmil Paşa'nın Erzurum Memuriyeti (1839-1846)". Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 33(3), 1453-1470.
- Tozlu, S. (2002). "Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergâhları (Yaz ve Kış Yolları)". Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri, 21 Mayıs 2001 Bildiriler, İstanbul: Globus Dünya Basımevi, 179-199.
- Tozlu, S. (2002). "Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)". Türkler, 14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 483-484.
- Tozlu, S., Küçükkuşurlu, M. (2002). "Erzurum Evleri (Tarihî Kayıt ve Şahitlere Göre)". Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 20, 2002, 318-319.
- Ürkmez N., Küçükkuşurlu, M. (2024). "İngiliz Konsolos Memuru Henry Hunter Calvert'in Raporuna Göre Erzurum Ziraat Hayatı (1847)". Turcology Research, 80, 396-409.

Yazar Katkıları: Fikir-%50-50; Tasarım-%50-50; Denetleme-%50-50; Kaynaklar-%50-50; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi%60-40; Analiz ve/ veya Yorum-%50-50; Literatür Taraması-%60-40; Yazıyı Yazan-%60-40; Eleştirel İnceleme-%50-50.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Concept-50-50%; Design-50-50%; Supervision-50-50%; Resources-50-50%; Data Collection and/or Processing-60-40%; Analysis and/or Interpretation-50-50%; Literature Search-60-40%; Writing Manuscript-60-40%; Critical Review-50-50%.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: -